

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Київський національний лінгвістичний університет, кафедра права, E-mail: justitia@nau.edu.ua

Питання щодо визначення поняття та змісту механізму правового регулювання займає одне з центральних місць в науці загальної теорії права. Механізм правового регулювання потрібно розглядати не як набір окремих юридичних засобів, а як динамічну систему взаємодіючих між собою правових явищ. Особливе місце у правовому регулюванні належить загальним юридичним дозволам та загальним юридичним заборонам. Загальні юридичні дозволи та загальні юридичні заборони також є важливими правовими регуляторами, спрямовуючими правовими началами на різних ділянках суспільних відносин.

Досліджуючи механізми правового регулювання логічно спочатку з'ясувати питання стосовно сутності й базових засад правового регулювання як такого. Насамперед, для виявлення вихідних засад правового регулювання необхідно окреслити сферу буття, сутність та форми (прояви) дії права, які суттєві для аналізу правового регулювання. Як відомо, право охоплює суттєву сторону суспільних відносин, узгоджує приватні та специфічні інтереси людей, виражені у законі й виступає масштабом, мірою й регулятором поведінки людей. М.І.Байтін до найбільш суттєвих ознак права відносить: державно-вольовий характер; нормативність; владно-регулятивну природу [6, с.137].

Право не можна уявити без усвідомленої, вольової діяльності людей. Право є завжди волевиявленням, хоча і не кожне волевиявлення є правомим. Однак результат узгодження індивідуальних воль людей, що виражає їхні інтереси і становить глибинну енергію права має бути нормативно структурованим й збалансованим у своїй соціальній спрямованості у вигляді загальної волі суспільства. Якщо сутність права, як зазначає М.І.Байтін, виражає зумовлену всім реальним життям державну волю суспільства, то зміст його складає нормативний вираз цієї волі [6, с.140]. А конкретна дія права полягає, у тому, що воно є державним регулятором суспільних процесів. Звичай, мораль, корпоративні норми також регулюють суспільні відносини, однак у порівнянні з ними право є державним регулятором [6, с.143]. Право є єдиною нормативною системою, регулюючий вплив якої на людей викликає для її учасників юридичні наслідки [6, с.144]. У цьому аспекті право як державний регулятор суспільних відносин є єдиним офіційним визначником і критерієм правомірної та неправомірної, законної та незаконної поведінки, тобто мірою свободи [6, с.144]. Проте, якщо приватні особи регулюватимуть між собою правові відносини шляхом укладення, зміни і розірвання договору, всеодно певні загальні засади договірних відносин

мають дотримуватися, в іншому випадку вони не будуть визнані та офіційно охоронювані державою. Виключенням тут звичай ділового обороту. Однак і тут звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується (Цивільний кодекс України, стаття 7, ч III). У зв'язку з цим „саморегульовані“ приватним правом приватні суспільні відносини лише в тому випадку будуть охоронятися, захищатися і гарантуватися державою, якщо вони відповідають офіційному законодавству. У цьому сенсі „саморегульовані“ відносини між особами мають узгоджуватися з правовою владно-регулятивною діяльністю держави.

Сучасні правознавці, зокрема В.О.Котюк, виділяють три форми буття права: Буття на рівні ідеї, на рівні норми закону і на рівні правовідносин [3, с.23]. Аналогічно, але дещо інакше цей поділ права здійснюють сучасні представники вітчизняної філософії права, вважаючи формами буття права а) світ ідей: ідеї права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя). Поєднання цих форм буття права (ідеї права, норм і законів, а також втілення у суспільні відносини цих ідей, норм і законів) складають необхідні компоненти дії права та правового регулювання.

На рівні ідеї права і за активної участі правосвідомості реалізуються загальнорегулятивні правовідносини. Сюди, як зазначає М.І.Матузов, можна віднести форми взаємодії різних структур, інститутів та гілок влади, реалізація ними своїх функцій, статусів, повноважень, спрацьовування системи стримувань і противаг, а також відносин, пов'язаних із дотриманням членами суспільства законів, правопорядку, кримінальних, адміністративних та інших заборон, конституційних норм, прав людини. Заперечення значення загальнорегулятивних правовідносин рівнозначно запереченню дії конституційних норм, їхньої ефективності [7, с.533-534]. На рівні норм права і законів, у яких вони втілені, здійснюється конк-

ретне регулювання поведінки та дій людей. Нормативне правове регулювання - багатоаспектне явище, оскільки правові норми поділяються по предмету та методу правового регулювання. Крім того, по функціональній спрямованості правові норми поділяються на регулятивні та охоронні.

Предмет правового регулювання вказує на якісно однорідні суспільні відносини, на які спрямовано норми права. Відповідно до предмету правового регулювання виділяють галузі права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, трудового та інших галузей). Галузеві норми поділяються на матеріальні та процесуальні, які є правилами організаційно-процедурного характеру, що регламентують порядок, форми і методи реалізації норм матеріального права [7, с.370]. Метод правового регулювання вказує на прийоми та способи нормативного регулювання відносин. О.Ф.Скакун виокремлює імперативний та диспозитивний методи правового регулювання, і відповідні їм норми [5, с.262]. М.І.Байтін розрізняє ще заохочувальні та рекомендувальні норми [7, с.370-371], в той час як О.Ф.Скакун відносить заохочувальні та рекомендувальні норми до норм, що вирізняються по характеру впливу на особистість [5, с.300].

Нарешті, по функціональній спрямованості О.Ф.Скакун виокремлює регулятивні та охоронні норми. Регулятивні норми по характеру приписів, що містяться в них, поділяються на дозвільні, зобов'язуючі та заборонні. Охоронна норма вказує на конкретні злочини та міри покарання, передбачає заборону скоювати злочин; в разі скоєння злочину відбувається порушення не охоронної (кримінально-правової), а регулятивної норми з іншої галузі права, яка і регулює відповідні суспільні відносини [5, с.304]. Отже, головне завдання і функція правових норм полягають, як на це вказує, окрім іншого, етимологія слова "норма", у регулюванні суспільних відносин, здійснювати основне призначення права, яке невіддільне від його сутності і дії.

На рівні правовідносин "включаються" конкретні механізми правового регулювання. Норма права і правовідносини – неодмінні складові механізми правового регулювання. Однак, спершу проаналізуємо поняття правового регулювання як такого. Одним з провідних фахівців з проблеми правового регулювання є академік РАН С.С.Алексеев. Він вважає, що базові підвалини нормативного регулювання формувалися ще у первісному суспільстві у вигляді синкретичних мононорм, в яких вже можна було розрізнити заборони, дозволи та позитивні зобов'язування,

найпершими з яких, першопочатковими були заборони, і лише пізніше - позитивні зобов'язування та дозволи. Такі норми існували, головним чином, у вигляді табу [2, с.187-188, 189]. Причому, вже у родоплемінній суспільній організації намітилися певні риси правосудної діяльності, при якій регулювання здійснювалося за схемою: норма (звичай) плюс індивідуальне рішення (рішення родових зборів, старійшин, "судів"). В цих умовах поступово формуються прецедентно-розв'язання конкретних справ, що набули у повторюваних ситуаціях значення взірців, свого роду попередників прецедентального права [2, с.188]. Інтелектуальні компоненти входили, на думку С.С.Алексеева, в систему соціального регулювання шляхом надання міфам, сагам, билинам та іншим формам художньої суспільної свідомості нормативного характеру. До цього можна додати, на нашу думку, що нормативність соціального регулювання мала ще й магічно-сакральні корені.

З виникненням цивілізації відбувається, на думку С.С.Алексеева, трансформація змісту значної кількості заборон у вигляді фіксації привілеїв та недоторканого статусу; збільшення питомої ваги зобов'язувань владно-імперативного характеру; у зв'язку з розвитком товарно-ринкових відносин зростає також і значення дозволів, що сприяє формуванню статусу автономної особистості. Тому в умовах розпаду первіснообщинного ладу система соціального регулювання з переважно заборонно-присуючої стає якщо не в цілому заборонно-дозвільною, то принаймні такою, в якій самостійне й значне становище починають займати дозволи, виражені в суб'єктивних правах [2, с.198, 201-202]. Саме ці дозволи - той елемент юридичної матерії, який, в основному, потребував включення в тканину соціального регулювання багатоманітних засобів і механізмів, що було головною причиною і мотивом створення державою позитивного права.

С.С.Алексеев наголошує на тому, що саме право - не закон, а право - нормативний інституційний регулятор, але не просто регулятор, а нормативно-ціннісний, котрий має не лише інструментальний, але й духовний вимір [2, с.239]. Тому правові норми та їх асоціації виявляються багатими, юридично насиченими регулятивними феноменами, які в процесі регулювання демонструють і власну силу, і силу принципів, загальних правових начал і положень, що проявляються через них. С.С.Алексеев зазначає, що коли йдеться про правове регулювання, слід бачити не стільки "голі" правові норми та асоціації, а складний регулюючий комплекс, що включає і

компоненти правосвідомості, й об'єктивовані положення практики [2, с.262,263].

С.С.Алексєєв дає визначення смислу поняття правового регулювання. На його думку, призначення об'єктивного права полягає в тому, щоб бути регулятором - визначати, упорядковувати й охороняти існуючі суспільні відносини й порядки. Це дозволяє побачити неперервну динаміку функціонування суспільства, при якій у відповідності з потребою в реалізації начал нормативності досягається постійне й стабільне відтворення, а отже і збереження виражених у праві соціальних цінностей, умов і механізмів функціонування суспільства. Тому функції права як регулятора полягають у тому, щоб:

- відтворювати дану соціальну систему в заданому режимі власної інформаційно-організаційної побудови;

- стверджувати в житті суспільства нормативні начала в напрямку відповідності їх законам природи і суспільства, за допомогою яких дотримуються необхідні ритми, циклічності, повторюваності, що стали законом у людському бутті;

- регулятивно-правовим чином впливати на суспільні відносини, однак не прямо регламентувати їх, а розраховувати на активність та вільну, у певних межах, ініціативу людини [2, с.314, 315-319].

С.С.Алексєєв вважає за необхідне кваліфікувати поняття правового регулювання як наукову категорію, яка має охоплювати такі поняття як "механізм" правового регулювання", "правові засоби", "правовий режим" та ін. [2, с.347]. Поняття правового регулювання характеризує право в динаміці, русі, процесі реалізації його енергії та сили, адже сутність позитивного права полягає у тому, що його норми відносяться до світу належного, повинного, того, що має бути, і це належне має ствердитися в якості реального; тому правове регулювання полягає у тому, щоб, по-перше, досягти певних результатів у житті суспільства, і, по-друге, здійснити це за допомогою цілісної системи засобів, що реально виражають саму матерію позитивного права як нормативного інституційного утворення.

У цьому сенсі сутність правового регулювання полягає у тому, щоб світ фактичної соціальної реальності приводився у відповідність зі світом правових норм, які є світом належного, ідеального, того, що має бути. Як вважають українські фахівці з філософії права, буття права відрізняється від буття інших соціальних об'єктів тим, що світ права - це світ повинності, а не існування. Тому категорія "правова реальність" дає

можливість розглядати право не просто як надбудоване явище (суспільних відносин, інституту, форм суспільної свідомості), а як особливий світ, автономну область людського буття, що має власну логіку і закономірності. Специфіка онтології права полягає в тому, що буття права - це "буття-повинність". Право - це сфера належного, тобто того, чого в звичайному сенсі безпосередньо немає, проте реальність якого значуща для людини. Правова реальність виявляється у тому аспекті буття людини, коли вона стикається з буттям іншої людини, і взаємодія людини з іншою людиною має відбуватися таким чином, щоб обмежувати можливе свавілля у відносинах між ними. У цьому сенсі не будь-яка взаємодія індивідів може бути основою права, а лише та, яка містить момент повинності, що обмежує свавілля. Взаємодія суб'єктів виступає підставою права в соціально-ідеальному, деонтологічному розумінні. У зв'язку з цим, право виходить з визнання свободи волі, а також визнання принципової можливості норми належного, і відповідно до цього оцінює вчинки людини з позицій певних морально-правових критеріїв.

Вперше в історії європейської цивілізації думка про регулятивну роль нормативно-належного, з яким має узгоджуватися і до якого має спрямовуватися світ соціально-суцього висловлена в теорії Платона. З погляду Платона, світ ідей, ідеальних образів є недосяжним взірцем для реального світу, і в той же час могутньою конструктивною силою, яка змінює реальний світ, а останній, в свою чергу, прагне до найвищої з усіх ідей - ідеї Блага як еталону і критерію земного права людей [4, с.126]. Позитивне право, на думку Платона, є лише недосконалою подобою та копією ідеального права як сукупності владних імперативів, що відповідають вищому призначенню людського існування.

В сучасному правознавстві концепцій, які найближчі до духу ідей Платона, дотримуються представник неокантіанської теорії права та теорії "чистого" вчення про право. Неокантіанці наголошують на розрізненні буття та обов'язку, суцього та належного. Право, на їхню думку, є явищем культури, тобто ціннісний факт. Представники "чистого" вчення про право також виходять з того, що те, що повинно бути, можна обґрунтувати лише належним (нім. - Sollen), і кожна норма права має своїм обґрунтуванням ще вищу норму права, тому повинна існувати найвища норма права (подібно до категорії Блага у Платона), з якої можна вивести всі інші норми і яка сама вже не потребує обґрунтування, а має прийматися за самоочевидну аксіому. Як вважає

представник “чистого” вчення про право: “Всі норми, значення яких виводяться з однієї й тієї самої основної норми, утворюють систему норм, певний нормативний порядок” Основною такою нормою є норма щодо підпорядкування індивідами власної поведінки державному конституційному порядку, який вони загалом приймають і якого дотримуються. Однак, така позиція “чистої” теорії права є дещо однобічною і має органічно доповнюватися протилежною їй соціологічною концепцією. Більш врівноважена й збалансована концепція трактує право не як чисте, а вже як втілений у суспільні відносини нормативний порядок.

Таким чином, одна з суттєвих сторін правового регулювання полягає в тому, щоб належне, нормативно-ідеальне стверджувалося як реальне, проте здійснюватися це належне має за допомогою особливого “інструментарію”, властивого лише праву механізму, покликаного юридичне гарантувати досягнення цілей, котрі визначив законодавець, видаючи, або санкціонуючи юридичні норми, в межах певних типів, моделей юридичного впливу на суспільні відносини [2, с.348]. Для більш повного осмислення правових явищ, особливо питань правового регулювання, С.С.Алексєєв пропонує використовувати поняття правових засобів, що дає можливість аналізувати правові феномени з позицій їхнього функціонального призначення як інструментів правового регулювання, які мають певні фіксовані якості, котрі дозволяють реалізувати потенціал, силу (або енергію) права. Серед цих засобів можна назвати такі складові, що реалізують соціальну цінність, силу права і які забезпечують: а) визначеність, надійність та усталеність відносин, що складаються; б) кореляцію регулювання суб'єктивними правами; в) строгу регламентацію і в той же час гарантованість, захищеність суб'єктивних прав; г) комплекс способів, що гарантують реальне, фактичне виконання юридичних обов'язків; д) необхідну процедуру для здійснення юридичних дій, процесуальні форми та механізми, націлені на реалізацію суб'єктивних прав і досягнення істини в конфліктних ситуаціях [2, с.349-350].

При такому розумінні правового регулювання як приведення реальних суспільних відносин у відповідність з нормами належного за допомогою певних юридичних засобів (інструментів), стає очевидною регулятивне призначення розглянутих вже вище глибинних елементів правової матерії як зобов'язування, заборони та дозволи. Адже зобов'язування, заборони та дозволи не є ані нормами права, ані правовідносинами, ані

юридичними фактами; найадекватніше їх можна тлумачити, зазначає С.С.Алексєєв, як способи правового регулювання, які виявляються у процесі дії права [2, 352]. Такий спосіб правового регулювання як покладання на осіб зобов'язання яктивного змісту, які є приписами юридичних норм, властиві, на думку С.С.Алексєєва не стільки праву як такому, скільки діяльності владних органів, тобто державі. Однак, ці владні приписи набувають і цінностей правової форми, оскільки вони доповнюються юридичною відповідальністю [2, с.334-335].

Другим глибинним елементом юридичної матерії є юридичні заборони, для яких характерні принципова однозначність, імперативна категоричність, незаперечність, забезпеченість дієвими юридичними механізмами; з регулятивної сторони ці заборони реалізуються в юридичних обов'язках пасивного типу, тобто в обов'язках утримуватися від здійснення дій певного типу [2, с.355]. Ці заборони “заряджені” юридичною відповідальністю – кримінальною, адміністративною, цивільною. Однією з найсуттєвіших особливостей цих юридичних заборон полягає в тому, що вони органічно пов'язані з дозволами. Тому вони являють собою соціальний інструмент, за допомогою якого визначаються межі дозволів і за допомогою великого інструментарію юридичних засобів забезпечуються й беззастережно охороняються ці межі дозволів. У цьому сенсі, юридичні заборони є органічно притаманними для права і, на відміну від приписів, певним чином віддалені від державної влади [2, с.357].

Третім глибинним елементом правової матерії є, на думку С.С.Алексєєва, юридичні дозволи, які надають особі вільний простір для дій, для вибору особою варіанту власної поведінки, включаючи і право вимоги, і є проявом суб'єктивного юридичного права. Дозволи набувають юридичного характеру в діючому праві за посередництвом особливого типу регулятивних норм – правомочних норм, котрі окреслюють чіткі межі цих дозволів. Діапазон же цих дозволів розповсюджується від припущення про безкарність певних дій до схвалення та заохочення певного типу дій [2, с.358-359].

Особливе місце у правовому регулюванні належить загальним юридичним дозволам та загальним юридичним заборонам, що виражені в двох відомих формулах: “Дозволено все, окрім забороненого законом” і “Заборонено все, окрім того, що дозволено законом”. Тут мається на увазі, що певні регулятивні нормативні положення є спрямовуваними правовими початками на даній ділян-

ці суспільних відносин. Як зазначає С.С.Алексеев, головна юридична функція цих правових явищ як загальних регулюючих начал полягає в тому, щоб бути спрямовуваними механізмами правового регулювання, його організуючими стрижнями [2, с.359, 360, 361]. Причому, загальні дозволи при відсутності конкретної заборони є підставою визнання відповідної поведінки правомірною. Загальні ж заборони, при відсутності конкретної регулюючої норми не роблять відповідний тип поведінки протиправним.

Зовнішня об'єктивація загальних дозволів та загальних заборон як специфічних юридичних феноменів виражається не в них як таких, а в їхній "ншій" стороні, в їхній протилежності - у виключеннях із "загального" загальних дозволів - в заборонах-виключеннях, а загальних заборон - у дозволах-виключеннях[2,с.361-363].

С.С.Алексеев підкреслює, що саме тут йдеться не про обмежувальні умови, а про виключення.

Таким чином, невід'ємною характеристикою діючого права є його здатність бути державним регулятором суспільних відносин. Право регулює найсуттєвіші суспільні відносини, в яких нормативно узгоджуються життєво важливі інтереси та волевиявлення людей. У цьому смислі право є єдиним офіційним визначником і критерієм правомірної та неправомірної поведінки людей, мірою їх свободи. Важливими структурними складовими правового регулювання є ідеї права, норми права та закони, що проходять через правосвідомість людей і втілюються в їхній реальній поведінці та діях. Важливим елементом дії права є постійна оцінка норм законів та механізмів їх реалізації з боку правосвідомості та об'єктивне втілення їх у суспільній свідомості, конкретній поведінці людей.

Правове регулювання є багатоаспектним процесом, оскільки пронизує як ідею права так і норми й закони, а також і суспільні відносини. Сам поділ норм права неможливий без відсилання до правового регулювання, оскільки самі норми поділяються по предмету і методу правового регулювання. Крім того, по функціональній

С.О. Сарновская

Фундаментальные основы механизма правового регулирования.

Вопросы относительно определения понятия и содержания механизма правового регулирования занимают одно из центральных мест в науке общей теории права. Механизм правового регулирования надо рассматривать не как набор отдельных юридических способов, а как динамическую систему взаимодействующих между собой правовых явлений. Наиболее важное место в правовом регулировании принадлежит общим юридическим разрешениям и общим юридическим запретам. Общие юридические разрешения и общие юридические запреты также являются важным правовым регулятором, который направляет юридические начала на разных этапах общественных отношений.

спрямованості норми поділяються на охоронні та регулятивні, причому, охоронні норми, у разі їх порушення, "включають" відповідні регулятивні норми. Ще у первісному суспільстві сформувалися базові соціальні регулятиви-заборони, позитивні зобов'язання та дозволи, які з самого початку підкріплювалися певними санкціями первісного колективу. З виникненням цивілізації у суспільстві збільшується питома вага дозволів, виражених у суб'єктивних правах індивідів, регулювання яких вимагає включення в поле соціального регулювання багатьох засобів і механізмів, які послуговували основою створення державою позитивного права. Шляхом правового регулювання нормативно-ідеальне стверджується у суспільному житті як реальне за посередництвом певного інструментарію, тих чи інших правових засобів, які можуть гарантувати досягнення певних соціальних цілей. Загальні юридичні дозволи та загальні юридичні заборони також є важливими правовими регуляторами, спрямовуваними правовими началами на тій чи іншій ділянці суспільних відносин. Дозвільні виключення із загальних заборон і заборонні виключення із загальних дозволів вказують на межу регулюючої дії загальних дозволів та заборон на певній ділянці суспільних відносин.

Література

1. *Цивільний кодекс України*. Офіційний текст.—К., 2003.
2. *Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования*. - М.: Статут, 1999.
3. *Котюк В.О. Теория права: Курс лекцій: навч. посібн. для юрид. фак. вузів*. -К.: Вентурі, 1996.
4. *Платон. Законы //Платон. Сочинения в трех томах. / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. Пер. с древнегреч. т. 3, Ч 2*. -М.: Мысль, 1972. - С. 83-478.
5. *Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник*. - Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000.
6. *Теория государства и права: Курс лекций /Под. ред. проф. В.В.Лазарева*. -М.: Право и закон, 1996.
7. *Теория государства и права: Курс лекций /Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько - 2-е изд., перераб. и доп.* - М.: Юристь, 2000.